

Е.Ю. ГОНЧАРОВ

МУБАРАК КОЖА ХАН ЖӘНЕ ОНЫҢ ТЕНГЕЛЕРІ¹

Бұл ханның атынан соғылған алғашқы дангтар П.С. Савельевпен Екатеринослав қомбесін сипаттау барысында ашылды². Нак осы жаңалық Жошылық нумизматикасының түбегейлі жаңа бөлігі «Көк Орда» нумизматикасы жайлы үлкен бөлім арнауға себеп болды. Сол басылымның шыққанына 150 жыл өткеннен бері бұл ханның тағы бірнеше тенгелері табылды. Төменде белгілі және жаңа улгілердің сипаттамасын көлтіремін.

1. Сығанақ, 768 ж.

<p>Ав. – нүктелі шенбер, және бір шаршы нүктелі картуш, ұяшықтарында өсімдік арабескалар. Есімнің екінші болігінің жоғарғы жағында белгілі – мәңгілік жемісі.</p> <p>А – мәңгілік жемісі.</p> <p>1 ВӘЛ ØВҮ... нә А ØҮ А са □</p> <p>500 ← А ØВә</p>	<p>Рев. – нүктелі шенбер және бір шаршы нүктелі картуш, ұяшықтарында өсімдік арабескалар. Тенге сарайының атының жоғарғы бетінде және белгілер орналасқан. 8 сананың жоғарғы жағында осындай белгі, тек ұзындық косалғыларымен.</p> <p>Ләү</p> <p>ØВә ØҮ ← ØҮ</p> <p>768</p> <p></p>
--	--

1

2

Бір пар мөрқалыптың екі түрі тіркелген. Диаметрі 16,5 мм, салмағы 1,56 гр. МЭ жиынтығының № 24495 дана (2 сурет) 14,5 мм, 1,0 гр.

2. Сығанак, 768 ж.

Ав. – кең сзықты шенбер.	Рев. – кең сзықты шенбер. $\supseteq A$ сөздің үстінде
	<p>мәңгілік жемісі белгісі орналаскан.</p> <p>$\Leftarrow A \supseteq A \Leftarrow$</p> <p>$\phi \vdash Z \Leftarrow D \dots \approx A$</p> <p>$D \dots \approx A \dashv$</p> <p>Көлиманың айналасында 4 халифтардың есімдері жазылған</p>

1,42 gr 16 mm

四 40

2

¹ Макаланың аудармасы А.Р. Ержановпен жасалған.

² Осында катысты очеркке караңыз.

3

4

Бір пар мөрқалыппен соғылған төрт дана тіркелген. Өлшеуге келетін даналардың диаметрі мен салмағы (1 сурет): 16 мм, 1,42 гр. МӘ жиынтығынан даналар: № 24493 (3 сурет, тесілген) 15,5 мм, 1,42 гр.; № 29494 (4 сурет) 16 мм, 1,44 гр.

3. Сығанак, 769 ж.

Ав. кең сызықты шенбер.

السلطان العادل
مبارک خوا جه
خلد لله ملکه
سنة ٧٢٨

Рев. – сызықты шенбер, шаршы картуш, ұяшықтарда өсімдік арабескалар.

Λρψ

Ⓐ ≈ ≈ ≈ μ

∂ B ≈ ≈ ← ≈ μ □

729 Ⓐ ⊗ μ

үстінде □ μ белгі орналасқан. Тенге сарайының атының жоғарғы жағында
☒ және белгісіз белгі.

1,46 gr 15 mm

Ч 38

1,36 gr 16,8 mm

Ч 38

1

2

3

4

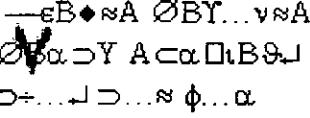

5

Тенгелердің бұл түрлерін соғу үшін жоғарыда көрсетілген 768 мерзімі бар аверсті мөркалыш пайдаланылған. Өлшеуге келетін даналардың диаметрі мен салмағы: (1 және 2 суреттер): 15 и 16,8 мм, 1,46 и 1,36 гр. МЭ жынытының даналары: № 24496 (3 сурет) 15 мм, 1,55 гр.; № 29497 (4 сурет) 14,7 мм, 1,18 гр.

4. Сығанак,

<p>Ав. Кен сзыкты шенбер .</p> <p>Рев. — сзыкты шенбер, шаршы картуш, ұшықтарында өсімдік арабескалар. Тенге сарайының атының жоғарғы жағында және түсініксіз белгі орналасқан.</p> <p style="text-align: center;">Λφψ</p> <p style="text-align: center;">Ⓐ≈≈ ≈≈μ</p> <p style="text-align: center;">∂Β≈⊗≈←≈μ</p> <p style="text-align: center;">729 Ⓐ⊗μ</p>

П.С. Савельевпен жарияланған Екатеринослав көмбесінде Мұбарак — қожаның тек бір дангі ғана болған. Оның сипаттамасы мен салған суретіне қарағанда³, бұл тенге мұнда сипатталған 2 (Сығанак, 769 ж.) тенгеге сәйкес келеді. Бірақ, соғу барысында мөркалыштың сәтсіз жылжып кетуіне байланысты 6 саны тенгениң әлсіз соғылған аймағына өтіп кетіп, зерттеушіге бұл ханның басқа тенгелерін білмеген соң нақты анықтауға мүмкіндік бермеді. ондықтағы 2 немесе 3 (2 және 3) санын қате анықтағандықтан П.С. Савельевпен оған белгілі тенгениң 729 немесе 739 ж. деген дұрыс емес мерзім жасалған.

Ешір мағлұматтарға сүйенбестен П.С. Савельев бұл ханның билік құрған мерзімі жайлы быттай деп жазады : «Мұбарактың тәңгесіндегі 729 немесе 739 жылдан басқа мерзім қоюға болмайды, өйткені ол 720 мен 745 жылдар аралығында билік құрды. Ол жөнінде тек белгілсі, ол Сашибуганың екінші ұлы және Абисанның інісі болды, 720 жылы таққа отырып; 25 жыл хандық құрды; 745 жыл дүниеден озып Сығанақта жерленді». Мұбарактың билік құрған уақытын XIV ғ. екінші жартына жатқызатын тағы бір мағлұмат, ол, П.С Савельевтің болжамы бойынша сол уақытта Орда — Еженнің ұлысына жататын Отырарда⁴ соғылған Шағатайлық хандардың тенгелері. Оның тұжырымдамасы бойынша, мұндай тенгелердің соғылу себебі Мұбарак Шағатайлықтардың билігін мойындаған. Мұда бұл болжамның нақтылығы көрінбей түр: Мұбарак Алтын Орда хандарынан тәуелсіздік алды, сонымен қатар Шағатайлықтардың билігін мойындағы, және де тек бір ғана қала олардың атынан тенге шығарады.

Бұл қайшылықтың себептерін анықтау үшін, деректердегі түрлі мағлұматтарды тексеріп, Отырар мен оның өнірі Шыңғысханның үрпактарының кай өзүетіне бағынғандығы жайлы анықтау керек. Оның ордалық — хандардан тәуелділігі жөніндегі түйіндемені Натализидін («Ескендір анонимі»⁵) хабарламасына сүйене отырып жасалған болу керек. Онда Эрзен — хан, Орда — Еженнің үрпағының бірі Отырар мен Савранда мешіттер, ханакалар, медреселер және де «басқада қайрамдылық ғимараттар» салдырған деген хабарлама бар.⁶ Егерде Шыңғысхан үрпактарының Отырардағы акша шығару тарихына жүгінетін болсақ онда⁷:

- 620 жылдары мұнда Насир лид-Дин нисбасымен динарлар соғылды;
- 650-60 жж. — сол нисбамен ірі биллон дирхемдер;
- 684 ж. шамасында тенгелерде Шағатайлықтардың таңбасы шыға бастады, бұл 70-ші жылдардың басына дейін соғылды.

³ IV кесте, 61сурет Мүмкін бұны осы жерге орнату керек шығар?

⁴ П.С. Савельев Х.М. Френниң «Nova Supplementa...» атты енбегіндегі 120 бетке сүйенеді, мұнда Отырар қаласында 732 және 733 жж. шағатайлық тенгелер соғылған деп көрсетілген деген. Бірақ бұл енбекте Отырар тенгелері 121 бетте көрсетілген. 733 ж. Ала ад-дин Тармашириң атымен күміс тенге. Және Чангши ханның (7)36 ж. тенгесі.

⁵ СМИЗО, II, 129 б. Түрлі беттердегі П.С. Савельевтің өз енбегіндегі мәлімдемелеріне қарағанда, «Ескендір анонимімен» ол жақсы таныс болған.

⁶ СМИЗО, II, С. 129 б. Түрлі беттердегі П.С. Савельевтің өз енбегіндегі мәлімдемелеріне қарағанда, «Ескендір анонимімен» ол жақсы таныс болған.

⁷ По Sylloge Numorum Arabicorum... Р. 14-17

Сонда, нумизматикалық материалдар монголдардың жаулауынан кейінгі алғашқы 60 жыл Отырар Шыңғысхан өuletінің үрпактарының жалпы еншісінде болған, бәлкім, кейін 667 жылы өткен Талас құрылтайынан кейін бұл қала Шағатай өuletінен шыққан хандардың еншілігіне өткені жайлы көрсетеді.

Х.М. Френмен жарыққа шығарылып П.С. Савельевпен пайдаланылған 733 және 736 жж. дирхемдерде Шағатайлық хандардың есімдері жазылуы, ол занылық. Сондыктан П.С. Савельев өзіндегі жазба және нумизматикалық деректерге сүйене отырып біріншісіне қоңіл бөліп, өзіндегі жалғыз тенгедегі мерзімді қате анықтаған. Нәтижесінде, Қазақ хандықтарының құрылудының алғашқы кезеңдерін зерттеуін қалпына келтіру барысында Мұбарат – қожаның хандық құрған уақытысындағы қателік үлкен өсер етті. Өзбектің дәуірі – Жошы Ұлысы мемлекетінің ғулденген заманы. Ноғайды женгеннен кейінгі Токтанаң билікті құрған кезден бастап қайта жаңғыртулар Өзбекпен үлкен жетістікпен жалғасты. Ескі қалалар ғулденіп, жаңа қалалар пайда болып жатты. Біртұтас мемлекеттің әкімшілік бөлінуі ретке келтірілді: егер Токтанаң кезінде жаңа ұлыс – уәляяттар бөлініп шығарылса, Өзбектің кезінде әмірлері ұлыс атынан тенге соғып жүрген ұлыстардың саны азайды. Мұндай орталықтандыру Өзбектің ұлы Жәнібектің кезінде де жалғасты. Жәнібектің билігінің соңғы кездерінде тек Сарай, Гүлістан және Хорезм ұлыстары ғана өз аттынан дангтар сокты⁸.

Сол замандағы Ұлы ұлыстың экономикасының ғулденуін көрсетіп тұрған түрлі ақшалардың шығарылуы, табысты соғыстар, сыртқы саясаттың қарқынды дамуы бұл мемлекеттен қандай бір жартысы бөлініп шығады деген бізге ешбір ой кірмейді.

Алтын Ордада сепаратизмге қолайлы жағдайлар Бұліктің («Великая Замятня») уақытысында қалыптасқан. Нак сол кезде 762 жылдан бастап кейбір әмірлер уәляяттардағы билікті басып алып Орталық, Сарай, Ұлыс хандарына бағынбай бастады. Бұлардың арасындағы ең атақтысы Өзбек Ордасын Алтын Орданың батыс аймағына алып кеткен мыңбасы Мамай болатын. 763 жылы Мамай ханның атынан Азақта күміс тенгелер соғылған, ал 764 жылы Сарай Аль-Джадида мен Азақта Мамай таққа отырғызған Абдаллахтың атынан ақша шыға бастады. 760-770 жж. соңында әмітент – сарайы болып Мамай уәляятін астанасы болған Орда болды. Ақ Орданың шекарасына Сарайдан бөлініп шыққан Хорезм жақын тұрды. Бұл ұлыстың байлығы мұнда күміс тенгелерді, кейін толығымен ауыстырылған алтын динарларды шығаруға жағдайы болды. 761 жылы Сарай Аль-Джадида мен Гүлістанды «из Орды Заяицкой» деп Шибан ұлысын орыс жылнамашысы сипаттағандай Шибан үрпактарынан шыққан Хызыр жаулап алды. Он жыл бойы Еділдің бойында билікті ішінара осы өuletten шыққан Шыңғыстың үрпактары бөлді. Олардың ішіндегі ең құдіреттілері – Мюрид және Азиз-Шейх. Азиз – Шейхтың билігінің аяқталуы 768 жыл, нақ сол кезде де Гүлістан тенге соғуын тоқтатады (мүмкін сол кезде ол өз маңызын толығымен жоғалтады). Сарай Аль – Джадида 768 және 769 жылдары пұлдар мен дангтарды Үлджайтимур хан⁹ шығарады. Сарайшықта да ол аз ғана ақша шығарады. Яғни, 760 жылдың соңғы 2 жылында шығыс аймақтар толығымен өз - өзімен болып қала берген. Өзбектің үрпактары алшак батыста Мамайдың қамқорында болды, жақын көршілери Шибандықтардың қөнілі енді Еділдің бойына ауды. Хорезмде Кунграт қаласынан шыққан шейхтар билік құрды. Нак күштің осылай бөлініп тарапуы, менің ойымша Мұбарат – қожага өз тағдырын шешуге, Сығанкакты өз астанасы етіп, мұнда тәуелсіз билеуші ретінде өз аттынан тенге шығаруға мүмкіндік берді.

Табылған тенгелерді саралау Мұбарат – қожаның билік құрған жылдарын қайтадан өзгертуге мүмкіндік береді. Олар Арап төнірегінің шығысының арғы жағында тек Токтамыс ханның заманына жататын қөмбелерде кездеседі. Жошылықтардың тенгелерінің ең көп кездесетін 760 жылдардағы Бұлік уақытының жататын қөмбелерде бұлар кездеспеді. Егерде бұлардың соғылуын 720 жылдың аяғына жатқызатын болсак, онда оларды кейінгі онжылдарда жасырылған қөмбелерде кездесетін едік. 720 – 730 жылдарғы пұлдар Еділ бойының төмөнгі және Батыс базарларында айналымда жүргенін еске түсірейік. Бірак дангтар 750 – 760 жж. жоғалған, немесе жасырылған тенге қөмбелерінде еш кездеспейді. Олардың барлығы Токтамыс ханның билік құрған соңғы жылдарында, немесе Темірдің Алтын Ордаға шапқыншылық жасаған уақытының жасырылған тенге жиынтығында табылды. Бұлар материалдары әлі толық жәрияға шықпаған бірнеше рет атап Екатеринослав қөмбесі,

⁸ Басқа сарайларда қай сарайдың атынан күміс тенгелер шығарылған жайлы мен бұл еңбектің төнірегінде қарастырылған жоқсын.

⁹ Настич В.Н. Улджайтимур: время и деньги (нумизматический обзор)// Эпиграфика Востока. XXVIII. М., 2009

Татарстандағы Каратун көмбесі, бір – бір дангтан Селитрен¹⁰ және Николаевка¹¹ көмбелерінде кездеседі. Тағы бір данг 1990 жылы Түркменістанда табылған, XV ғасырға жататын Хорезм дангтарының көмбесіндегі кездесті. (Осы очеркте 1 сурет).

П.С. Савельев жариялаған Мұбарак кожаның тенгесін Жошы әuletінін генеалогиясы жайлы мақаласының авторы А.Г. Гаев 769 жылмен мерзімдеген. Автор мерзімді кайтадан жаңғыртып хронологиялық контекстке сүйенді, мұнда нақ сол мерзім келеді.

Бұл очерк дайын болған кезде Будапештте Көк ордада теңге соғу басталуы жайлы атақты Венгр түріктанушысы Иштван Вашариң макаласы жарық көрді. Мұнда автор генеалогиялық шығармалармен нумизматиканы саралтау барысында Мұбарак кожа Сығанакта билікті Өзбектің уактысында емес, кейіннен құрган екендігі жайлы шешімге келген. Оның билік құрған мерзімін автор кейіннен табылған тенгелер арқылы анықтаған.

Сондықтан Токайтемір әuletінен шықкан Мұбарак кожа өз дангтарын Сығанакта 768 және 769 жылдары соккан. Ол үшін тенгелердің екі түрі жасалған. Аверсінде діннің ұраны, реверсінде шығуы жайлы мәліметтер жазылған. Тенгелердің таралымы, казіргі танда және жаңадан анықталған белгілі мөртандаларапта қараганда онша көп болмаған. Сонымен катар, бұл дангтар Онтүстік Қазақстанда мемлекеттің калыптасу кезеңіндегі нумизматиканың маңызды және қызықты ескерткіші болып табылады.

Резюме Хан Мубарек-ходжа и его монеты

Первые данги, чеканенные от имени этого хана, были открыты П.С. Савельевым при описании монет Екатериновского клада в 1857 г. За прошедшие полтора столетия стали известны еще около 10 экземпляров дангов четырех типов, описания которых приведены в каталогной части этой работы. Монеты хранятся в Государственном Эрмитаже, Национальном музее Татарстана, частных коллекциях России и Украины.

Веса доступных для взвешивания монет: 1,0; 1,18; 1,36; 1,42 (2 шт.); 1,44; 1,46; 1,55; 1,56 гр. Тип 3 интересен тем, что имеет две даты: 768 г. на аверсе, 769 г. на реверсе. Для чеканки монет этого типа в 769 г. был использован аверсный штемпель предыдущего типа с датой 768 г.

П.С. Савельеву, судя по описанию и размещенному рисунку, была известна монета Типа 2 (Сыгнак, 769 г.). Смещение штемпеля вывело цифру 6 (6) в слабо прочеканенную зону. В результате П.С. Савельевым была выведена неверная дата чеканки известной ему монеты — 729 или 739 г. Дополнительной основой для такого заключения послужили, вероятно, сведения Наталии («Аноним Искандера»).

Новые известные экземпляры дангов Мұбарака-ходжи дают нам две даты его правления — 768 и 769 гг.х. О невозможности более раннего появления этого хана и отсоединения его улуса от Золотой Орды в эпоху правления хана Узбека, свидетельствует и анализ внутриполитической истории этого государства. Такие условия сложились только к концу 760-х гг., когда в эпоху разгара смуты из него выделились различные государственные образования. Анализ состава монетных кладов, где имелись данги Мұбарака-ходжи, так же свидетельствует об их эмиссии не ранее второй половины 760-х гг.

Вопросами датировки правления этого хана занимались А. Г. Гаев (2002 г.) и И. Вашари (2009 г.), также пришедшие к выводу о достоверности указанных выше монетных дат.

Таким образом, хан из династии тукайтимуридов Мұбарак-ходжа чеканил свои данги в Сыгнаке в 768 и 769 гг.х. Тиражи монет, судя по количеству выявленных, на данный момент, штемпелей и известных экземпляров, были незначительными. Тем не менее, эти данги являются интересными и важными памятниками нумизматики периода становления государственности в Южном Казахстане.

Summary Mubarak Khwaja Khan and his coins

The article deals with a description of 4 silver coin types of Mubarak Khwaja Khan known to date, all struck at the sole mint of Syghnaq in 768–769 AH. The weight of specimens available for measuring is 1.0, 1.18, 1.36, 1.42 (2 pcs.), 1.44, 1.46, 1.55, 1.56 g.

The numismatic sources and other historical evidence subjected to analysis clearly witness that the khan in question had ruled within the above mentioned years only. P.S. Saveliev (1857) had mistakenly related the reign of Mubarak Khwaja to the 720–730s AH, which led to grave distortions in representing the history of the Golden Horde in the period of Great Disturbance. The ulus located along the Syrdarya River could by no means be withdrawn from the Golden Horde during the reign of Uzbek Khan (1312–1341 AD), as the conditions for that separation became present by the 1360s alone, when the Juchid Empire splitted into a number of autonomous state entities.

¹⁰ Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет. // Нумизматика и эпиграфика. Т. 1. – М., 1960. С. 155, № 137

¹¹ Федоров-Давыдов Г.А. Клады джучидских монет. // Нумизматика и эпиграфика. Т. 1. – М., 1960. С. 160, № 152